

В. С. Виздрик,
доктор історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук
Інституту МПЗ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного;
В. Б. Пехів,
заступник директора з навчальної та наукової роботи

Суспільно-політичні процеси в Східній Галичині у 20-х рр. ХХ ст.

Досліджено політико-економічні процеси в Східній Галичині у першій половині 1920-х років. Польська держава колонізувала систему місцевого самоуправління, освіти та судочинства, робила кроки до етнічних змін на користь польського населення, нехтуючи громадськими правами українців.

Ключові слова: Східна Галичина, польська адміністрація, сільське господарство, колонізація, реформи.

Wydzryk V. S., Pekhiv V. B. Public-Political Processes in Eastern Galicia in the 1920th years.

Investigated political and economic processes in Eastern Galicia during the first half of the 1920th years. Polish state colonized the system of local government, education, judicatures and took steps to ethnic change in favor of Polish population, ignoring the ethnic and civil rights of Ukrainian.

Key words: Eastern Galicia, the Polish administration, agriculture, colonization, reform.

Постановка проблеми. Пропоноване дослідження стосується періоду, коли частина західноукраїнських земель після Першої світової війни та поразки визвольних змагань опинилася під польською окупацією. Місцеве населення зазнавало значних політичних та економічних утисків, тотального контролю з боку державних структур, місцевих воєводських і повітових управлінь. Усі дії Варшави були спрямовані на зменшення, а згодом і цілковите усунення українського чинника з суспільно-політичного та економічного життя на західноукраїнських землях.

Висвітлення економічної політики Другої Речі Посполитої в Галичині є необхідним і повчальним: реформування економіки сучасного українського суспільства можливе лише з урахуванням минулих помилок та досягнень.

Аналіз досліджень і публікацій. Суспільно-політичне та соціально-економічне життя Галичини міжвоєнного періоду є об'єктом зацікавлення багатьох дослідників, як українських, так і зарубіжних. Серед них найвагомішими є праці вітчизняних істориків: Л. Зашкільняка, М. Крикуна [8], О. Красівського [12], М. Кугутяк [13], Б. Гудя [7], С. Качараби [11], С. Макарчука [15], В. Смолея [17], І. Васюти [3], С. Злупка [9] та інших. Серед праць польських дослідників привертають увагу дослідження Я. Борковського [19], М. Папезинської-Турек [27], П. Заремби [34], Р. Торжецького [32], А. Хойновського [22] та інших.

Однак аналіз історіографії з цієї проблеми показує, що її висвітлено недостатньо, як в узагальнювальних працях з історії України та Польщі, так і спеціальних дослідженнях українських і зарубіжних учених.

Метою дослідження є спроба проаналізувати етапи і методи впровадження соціально-економічної політики польської влади та її наслідки для розвитку регіону.

Виклад основного матеріалу. Наслідком Першої світової війни став розпад трьох імперій: Австро-Угорської, Російської та Німецької. Декларування країнами Антанти права націй на самовизначення створили об'єктивні передумови для реалізації прагнень свідомих верств польського й українського суспільств щодо утворення національних держав. У цих умовах боротьба за східногалицькі землі набула особливої гостроти і переросла у відкрите воєнне протистояння між Західноукраїнською Народною Республікою та Польщею, які перебували на етапі становлення.

Українсько-польська війна 1918–1919 рр. завершилася перемогою польської держави, яка окупувала галицький край. Але боротьба за ці землі перейшла в іншу площину: тепер вона відбувалася у формі протистояння української спільноти польській владі в політичній, економічній, культурній сферах. Це протиборство вплинуло також на запроваджені польською владою адміністративно-територіальні устрій Східної Галичини.

Політико-економічне становище східногалицьких земель цього періоду варто розглянути, виходячи із людських та матеріальних втрат у ході Першої світової війни, українсько-польського протистояння та польської анексії частини західноукраїнських земель.

Населення Східної Галичини, яке налічувало в 1910 р. 5 253 412 чоловік, зменшилося у 1921 р. до 4 774 467 осіб, тобто на 478 945 чол., що становило 9,1 % [15, с. 124]. Крім того, під час перепису 30 вересня 1921 р.

на території краю знаходилися емігранти зі сходу України та Польщі, тому справжні втрати місцевого населення могли бути більшими.

Усього під час Першої світової війни на території трьох воєводств Східної Галичини було зруйновано, переважно у сільській місцевості, 200 000 житлових будинків, 233 000 господарських споруд [4, с. 40]. Загальна кількість зруйнованих житлових та господарських будівель становила протягом 1914–1920 рр. 506 тис. на площі 58 тис. кв. км. Крайовий уряд Галичини у лютому 1919 р. констатував, що на відбудову зруйнованого війнами господарства потрібно за цінами того часу 3,5 млрд корон, а вже на 1921 р. ця сума зросла, у зв'язку з інфляцією, у 10 разів – до 35 млрд польських марок [5, с. 101].

Землі, які потерпіли від воєнних дій якнайбільше, потребували негайної відбудови. Зазначимо, що Східна Галичина займала площу 61 632 км кв., що становило майже 16 % території II Речі Посполитої (388 390 км кв.) [28, с. 5, 10–11]. Проте польська місцева влада дуже часто кошти і матеріали, які призначалися урядом на відбудову об'єктів, скеровувала на потреби польських колоністів. У звіті міністра публічних робіт від 28 червня 1920 р. йдеться, що до кінця червня цього року на Східній Галичині колоністи отримали 12 тис. житлових будинків та понад 24 тис. господарських будівель. Це значить, що місцеве українське населення фактично було позбавлене будь-якої допомоги [5, с. 105].

Політика Польщі була спрямована на поглинання західноукраїнських земель шляхом підпорядкування місцевого населення установам, правилам суспільного життя, які існували на території Польщі. Державна та етнічна колонізація почалася після захоплення Галичини влітку 1919 року. Варшава розпочала ліквідацію української адміністрації, успадкованої від Австро-Угорщини. На початку грудня 1920 р. ліквідовано територіальну окремішність Галичини, а 1 вересня 1921 р. запроваджувався єдиний адміністративно-територіальний поділ на воєводства, повіти й гміни. Галичину поділили на три воєводства – Львівське, Станіславське й Тернопільське. У Львівське воєводство окрім традиційних східногалицьких повітів включили вісім повітів з переважно польським населенням. У них за переписом 1921 р. проживало 614 484 поляки і лише 36 480 українців [31, с. 30; 15, с. 119].

Причиною таких адміністративно-територіальних пертурбацій польської влади знаходимо у лідера східногалицьких ендеків Яна Заморського. Він писав, що «творцям нового адміністративно-територіального устрою Галичини (С. Грабському, А. Скарбку, С. Гломбінському, Я. Заморському та док. Адані) залежало на тривалому забезпеченні м. Львова від українізації та наданні Львівському воєводству польського характеру. Із цією метою вони окреслили межі Львівського воєводства недалеко на схід від

Львова, відтягли від нього задністрянські повіти. Щоб нейтралізувати українську більшість на півночі – між Львовом і Люблінщиною, та на заході – між Львовом і Сяном, приєднали до Львівського воєводства значний шмат етнічної польської території аж до Віслоку на заході...» [33]. Таким чином, у цьому питанні польська влада керувалася передовсім національним чинником, адже включення етнічно польських повітів до Львівського воєводства мало перетворити українців на меншість та переконати Європу в польському характері спірної території [14, с. 282].

Нова конституція, прийнята 17 березня 1921 р., встановлювала єдину централізовану законодавчу і виконавчу владу в країні, що не передбачало для українських земель будь-якого автономного устрою. Вона гарантувала ряд прав національним меншинам: «Окремі державні закони забезпечать мешканцям у Польській державі цілковитий та вільний розвиток їхніх національних властивостей шляхом діяльності органів автономних меншин публічно-правового характеру, зокрема органів загального самоврядування» [14, с. 284]. Проте основні положення конституції мали суто декларативний характер, залишаючись історично-правовою пам'яткою. Однак на міжнародній арені конституція Польської держави виступала надійним щитом від звинувачень у порушенні прав людини [1, с. 146].

Початок 1920-х років у розвитку світової економіки можна охарактеризувати як час нестійкої та нетривалої стабілізації. Цей період найбільш виразно позначився на економіці Польщі. Вже починаючи з осені 1923 року, почався процес господарських реформ, передусім грошової. Кабінет міністрів, очолюваний В. Грабським, на думку польських дослідників, які характеризують його як видатного економіста, дистанціювався від тогочасних впливових політичних середовищ та дотримувався концепції швидкого реформування економіки, яка б різко не вплинула на погіршення соціального становища населення. Основне податкове навантаження мали нести високозабезпечені верстви польського соціуму [20, с. 249].

Головними економічними інструментами реформування були: запровадження майнового податку, режим ощадності, ліквідації поточного дефіциту бюджету, поживлення кредитної політики та зростання ролі адміністративного управління.

Соціальна напруга початку 20-х років дозволяла уряду отримати спеціальні повноваження, без згоди парламенту вносити зміни до податкового законодавства, брати позики, запроваджувати модерні засади монетарної політики тощо. Для реалізації такої політики уряд уповноважувався на підставі розпоряджень президента Польщі видавати декрети, що мали статус законів. Першим кроком грошової реформи, яку планувалося здійснити без іноземних запозичень, стали заходи збалансування державного бюджету.

Політика уряду, спрямована на ліквідацію податкової заборгованості та підвищення податкових ставок і перевізного мита, дала змогу вже в лютому 1924 року пригальмувати інфляцію та запровадити нову грошову одиницю – польський злотий. Національний дохід уперше після закінчення воєнних дій перевищив видатки з бюджету. Попри реалізацію реформи власними силами, уряд намагався залучити якнайбільше іноземного капіталу, що, за задумом реформаторів, покликаний був пожвавити економіку країни [7, с. 467].

Уряду вдалося стабілізувати злотий на рівні швейцарського франка. Це, у свою чергу, сприяло зростанню обсягів реальних розрахунків та скороченню безробіття. Важливим чинником пожвавлення польської економіки став високий урожай 1925 року, що спричинив зростання доходів в аграрному виробництві. У підсумку село стало купувати більше промислових товарів, зокрема, сільськогосподарських машин та реманенту, будівельних матеріалів та предметів широкого вжитку.

Але ефект від реформаторських заходів виявився не надто тривалим. Польська промисловість відставала від розвинених країн, із застарілим обладнанням та низькою продуктивністю праці виявилася неконкурентоздатною на європейському ринку. Негативно позначилося на польській економіці падіння світових цін на вугілля, деревину та цукор, які становили основу польського експорту. Це стало головною причиною зростання дефіциту балансу зовнішньої торгівлі, що істотно підірвав стабільність злотого.

Певна невизначеність політичного статусу Східної Галичини до 1923 р. спонукала владу з одного боку переконувати країни Антанти про своє піклування проблемами українського населення краю. З іншого – за будь-якої нагоди компрометувати український національний рух на міжнародній арені. Польська дипломатія в країнах Західної Європи та США закидала українському національному рухові прихильність до більшовизму, а ідею окремішності української нації – як вигадку німців та австрійців [10, с. 345]. Вважаючи Галичину невід'ємною частиною відродженої Польщі, поляки категорично відкидали прагнення українців створити власну державу на цих теренах.

Дискримінаційна політика Варшави щодо українців поширювалася і на освітню сферу. Міністром освіти С. Грабським у 1924 р. було зніційовано прийняття так званого «Lex Grabski», згідно із яким більшість українських шкіл стали двомовними з переважанням польської мови. Зігноровано постанову сейму про організацію українського університету, а у Львівському університеті закрито українські кафедри. Сам С. Грабський пророкував, що шляхом асиміляції шкільництва, парцеляції, осадництва та інших засобів

українську проблему в межах Польської держави буде ліквідовано протягом 25 років [7, с. 461].

Найбільш гострою соціально-економічною проблемою міжвоєнної Польщі стало земельне питання. Аграрна реформа була предметом гострих суперечок поміж польською правицею та народовцями. На думку польського політикуму, проведення аграрної реформи (мета якої – створення сильних, придатних для інтенсивного виробництва селянських господарств, що базуються на приватній власності) мало б прихилити на їхній бік світову громадськість. Велике приватне, державне і церковне землеволодіння в Східній Галичині становило понад 40 % сільськогосподарських угідь. Чимала частина земельної власності перебувала в руках незначної кількості осіб, здебільшого поляків за національністю. Українське селянство постійно відчувало гостру нестачу землі, що сприяло зростанню соціальної й національної напруги в провінції. Проведення парцеляції фільваркових земель мало відвернути увагу українського аграрія від проблеми державної приналежності краю та політичних гасел українського національного руху [17, с. 6].

Здійснення закону про земельну реформу дало польським урядовим колам змогу проводити планомірну осадницьку колонізацію українських земель. Власне, колонізаторський характер реформи визначив головну особливість реалізації її у Східній Галичині. Осадницька колонізація була складовою частиною великодержавної політики польської влади, що декларувалась як «здійснення історичного обов'язку культурної і цивілізаторської місії на Сході» [16, с. 119].

Вже в 1921 р. Львівське крайове управління підготувало доповідь, у якій ішлося про необхідність планомірного насадження господарств польських колоністів на західноукраїнських землях. Цей директивний документ звертав увагу польських чиновників на те, що реалізація земельної реформи на місцях принесе позитивний результат лише тоді, коли новостворені осадницькі господарства будуть складатися виключно з польського сільського населення. У документі передбачалося проведення сільськогосподарської колонізації таким чином, аби осадники не могли асимілюватись з українським населенням і мали можливість паралізувати їх національно-визвольний рух. «Нові осадки, – підкреслювалося в документі, – ми будемо засновувати тільки там, де є відповідне середовище і умови для їх створення та зміцнення, щоб мати повну гарантію в тому, що польські колонії, засновані на цих землях, існуватимуть і розвиватимуться впродовж багатьох століть, щоб ніколи не послабили їх національні почуття. Крім того, засновуючи колонії, ми одержимо якщо не кількісну перевагу, то, по меншій мірі, такий великий процент польського населення у цілих

групах повітів, з'єднаних територіально між собою, що незрівнянно зростає їх протидія національній масі на значних просторах краю. Коротко кажучи, колонізація щодо підбору найбільш відповідних територій повинна бути проведена планово і з великим передбаченням» [3, с. 186–187].

У липні 1925 року польський Сейм ухвалює черговий закон про аграрну реформу, яким було передбачено парцеляцію маєтків площею понад 180 га, у промислових та приміських районах ця межа становила 60 га, на українських та білоруських землях – 300 га [20, s. 254].

Від обов'язкової парцеляції звільнялись високопродуктивні господарства, що спеціалізувалися на садівництві, насінництві, тваринництві, кормовиробництві, а також лісові масиви, де велося промислове господарство. Землевласники мали право на збільшення свого землеволодіння при вирощуванні технічних культур на промислово переробку (під картоплю – 350 га, під цукровий буряк – 700 га) [21, s. 3].

Аграрні реформи польських урядів були дискримінаційними щодо корінного населення, яке було фактично позбавлене права купівлі розпарцельованої землі. Колонізаційна влада й надалі опиралася на «східних кресах» на власників фільварків, що репрезентували реліктову форму аграрного виробництва, та активно розгортала осадницький рух польських колоністів.

Уже до початку 1923 р. в Галичині було розпарцельовано понад 200 тис. га землі, переважно серед поляків [2, с. 16]. Загалом упродовж 1919–1929 рр. на західноукраїнських землях розпарцельовали понад 600 тис. га, а число господарств польських осадників досягло 77 тис. чоловік [25, s. 167; 1, с. 148].

Парцеляція проходила у надзвичайно складних умовах. Нечіткість законодавства з окремих питань, зокрема положень, що регламентували кількість та якість землі при парцеляції, створювала умови для вільного їх трактування чиновниками. Спекуляція землею і хабарництво під прикриттям парцеляційних товариств набули нечуваного розмаху. Так, у спекулятивних махінаціях брали участь не тільки власники маєтків, а й представники влади, лідери польських селянських партій, багато депутатів сейму які, використовуючи своє становище, скуповували розпарцельовані земельні ділянки з метою подальшого перепродажу. Так, до прикладу, один із керівників ПСЛ «П'яст» Вінценти Вітос купив для свого зятя маєток у Терновському повіті площею 700 моргів орної землі і лісу [29, s. 36]. Куми Вітоса за безцінь придбали в Тернопільському воєводстві 1500 моргів землі, яку потім продали українським селянам по 300 доларів за морг [26, s.168], одержавши на цій операції хороші прибутки.

Урядова статистика змушена була визнати зловживання і спекуляцію під час проведення парцеляції. За даними Міністерства аграрних реформ, із 1500 земельних чиновників, які працювали у 1923–1925 рр. у Польщі, жоден не залишився на своїй посаді, а кожен сьомий – перебував під кримінальним слідством. Усі вони вигідно придбали землю або увійшли до керівництва того чи іншого парцеляційного товариства [23, s. 58].

У кінцевому результаті земельна реформа не тільки не зменшила національні суперечності в краї, а навпаки – загострила їх. Для багатьох українських селян реформа нічого не змінила. Вони не одержали землі в тому обсязі, на який розраховували, а ті, якими володіли, були малоприсадатні для обробки. Натомість польські колоністи дістали великі наділи та підтримку держави. Український часопис «Громадський голос» так характеризував ситуацію, яка склалася: «Невідповідальна земельна політика супроти українського селянства починається до поглиблення національної ненависті» [6].

Варто наголосити й на тому, що західноукраїнські землі залишалися з економічного погляду аграрними окраїнами для центральних регіонів, постачаючи дешеву сировину, купуючи при тому дорогі промислові польські товари. Якщо проаналізувати густоту населення за «промисловою ознакою» (в окремих повітах вона становила 102 чол. на 1 кв. км), то у Східній Галичині на початку 20-х років 76,4 % населення займалося рільництвом [30, s. 5], тоді як загалом у Польщі – 50 %, причому у промисловості було зайнято лише 8 % населення при середній цифрі 20 % у поляків [18, с. 375].

Промисловість Східної Галичини була представлена в основному невеликими підприємствами та ремісничими майстернями, якими володіли переважно представники польської національності та іноземного капіталу. Іноземні банки контролювали провідні галузі промисловості регіону: нафтову та деревообробну, де їм належало відповідно 93 % і 80 % виробництва [3, с. 34].

Велике майоратне землеволодіння та залишки феодальних відносин, з одного боку, гостра нестача землі у селян – з другого були характерними рисами і мали вирішальний вплив на всі процеси економічного розвитку галицького села міжвоєнного періоду. До того ж дрібні селянські господарства були недостатньо забезпечені робочою і продуктивною худобою або ж не мали її зовсім. Так, вже у 1927 р. безкінних селянських господарств налічувалося 49,4 %, а однокінних – 28,8 % [24, s. 599–633, 650–651]; 16,2 % селянських родин не мали корів, а у 55,1 % було тільки по одній корові [24, s. 598–611]. Це зумовлювало надлишок робочої сили: промисловість краю, через низький розвиток, не могла поглинути такої кількості зайвих рук. Варшавський уряд, щоб пом'якшити проблему аграрного

перенаселення, сприяв еміграції українців: за цей період виїхало майже 170 тисяч [11, с. 319].

Висновки. Отже, внутрішня політика Другої Речі Посполитої була спрямована на поглинання західноукраїнських земель із переважно непольським населенням, де запровадили жорстокий терор і насаджували політику національного, релігійного й економічного гноблення, відбувалося витіснення або й цілковита ліквідація організацій, створених українцями. Впродовж 1919–1922 років у Галичині завершилося формування польської адміністрації, яка використовувала державний управлінський апарат для колонізації системи освіти, судочинства та робила

кроки до етнотемографічної зміни на користь польського населення.

Відверте колонізаційне спрямування політики Варшави викликало активний спротив українців, які бойкотували владу. Польська громадськість вважала, що будь-яка політична діяльність українського населення та політикуму була спрямована на послаблення Другої Речі Посполитої. Водночас небажання польської влади йти на компроміси з українськими політиками викликало колосальну соціальну й національну напруженість у краї, що зводило нанівець будь-які спроби порозуміння між обома сторонами. Таким чином, тогочасна політика Польщі була ворожою до українського народу.

Література

1. Баран З. Українське питання у політиці польських партій міжвоєнного періоду (1918–1939). *Вісн. Львів. ун-ту. Серія історична*. 1993. Вип. 29. С. 62–68.
2. Баран С. Земельні справи в Галичині. Авсбург: Вид-во Об'єднання Українських кооперативів на еміграції, 1948. 20 с.
3. Васюта І. К. Галицько-волинське село між світовими війнами: монографія. Львів: Каменяр, 2010. 507 с.
4. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1919–1939 рр.). Львів: Каменяр, 2006. 335 с.
5. Вербова О. Національний господарський рух на західноукраїнських землях впродовж 1848–1944 років: монографія. Львів: ПАІС, 2009. 368 с.
6. Громадський голос. Львів. 1922. 25 листоп.
7. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків: Акта, 2011. 472 с.
8. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. 752 с.
9. Злупко С. Економічна думка України: навч. посіб. Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 496 с.
10. Карпенко О. Ю. З історії Західно-Української Народної Республіки / за заг. ред. М. В. Кугутяка. Івано-Франківськ: Вид-во ПНУС, 2006. 496 с.
11. Качараба С. Еміграція з Західної України 1919–1939. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. 416 с.
12. Красівський О. Я. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблема польсько-українських стосунків. Львів: Вид-во ЛФУАДУ, 2000. 416 с.
13. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 200 с.
14. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Серія: Україна кризь віки. Київ: Видавн. дім «Альтернативи», 1999. Т. 11. 335 с.
15. Макачук С. А. Этносциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов: Вища шк., 1983. 255 с.
16. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). Київ: Наук. думка, 1985. 272 с.
17. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 112 с.
18. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
19. Borkowski J. Chłopi polscy w dobie kapitalizmu. Warszawa: PWN, 1981. 333 s.
20. Buszko J. Historia Polski. 1864–1948. Warszawa: PWN, 1984. 480 s.
21. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1926. 1714 s.
22. Chojnowski A. Ukraina. Warszawa: Wyd-wo TRIO, 1997. 243 s.
23. Ignar S. Kwestia rolna w Polsce kapitalistycznej. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Rolnicze i Leśne, 1952. 169,[3]s.
24. Kwartalnik statystyczny. Warszawa: GUS, 1928. T. V. Zesz. 2.
25. Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski miedzywojennej. Warszawa: Książka i Wiedza, 1967. 406 s.
26. Madajczyk C. Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939). Warszawa: Książka i wiedza, 1956. 456 s.
27. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. 390 s.
28. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, 1925–1926. Warszawa: GUS, 1927.
29. Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej. Sprawozdanie stenograficzne z 25.II. Warszawa, 1937.
30. Statystyka Polski. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Gospodarstwa wiejskie. Województwo południowe. Warszawa, 1927. T. 11. Z. 5. 102 s.
31. Statystyka Polski. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie. Warszawa, 1927. T. 27. 373 s.
32. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. 467 s.
33. Zamorski J. Zmiana granic wojewódzkich. *Słowo Polskie*. 1924. 14 sierpnia.
34. Zaremba P. Historia dwudziestolecia (1918–1939). [Pierwsze krajowe wydanie oficjalne]. Wrocław: Ossolineum, 1991. 519,[1] s.